

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА**

ВАРАНИЦЯ АННА ОРЕСТІВНА

УДК 373.3.011.3-051(477.83/86)«18/19»(043.3)

**УЧИТЕЛІ НАРОДНИХ ШКІЛ ГАЛИЧИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук
Аркуша Олена Георгіївна
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
старший науковий співробітник
відділу новітньої історії.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Райківський Ігор Ярославович,
ДВНЗ «Прикарпатський
національний університет
імені Василя Стефаника»,
завідувач кафедри історії України;

кандидат історичних наук
Седляр Олександр Володимирович,
Наукова бібліотека Львівського
національного університету імені Івана
Франка, завідувач науково-
бібліографічного відділу.

Захист відбудеться 1 лютого 2018 р. о 15:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України (79026, Львів, вул. Козельницька, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (79026, Львів, вул. Козельницька, 4).

Автореферат розісланий «29» грудня 2017 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради,

кандидат історичних наук

Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Повага до освіти, а також до того, хто володіє знаннями й доносить їх до інших, належить до характерних рис культури європейських народів. У системі ціннісних орієнтирів учителювання сприймали як щось суттєво більше, ніж ретрансляція писаної істини. Його вважали місією, благородним і високим покликанням, яким наділені одиниці з мільйонів. У XIX столітті, у зв'язку з процесами модернізації, постсередньовічний образ далекого мандрівного вчителя зазнав деконструкції. Потреби новітньої доби ніби перенесли його з панегіричних промов у повсякдення, де він опинявся вже не над людьми, а поряд із ними. Щоденна присутність учителя змінила його роль. Тепер, коли учнями ставали не тільки обранці, а й цілі покоління, педагоги здобували чи не визначальний вплив на майбутнє, тому суспільство ставило до них високі вимоги. Зрештою, по-іншому бути не могло, оскільки саме вчитель покликаний працювати з найтоншими з можливих матерій – із дитячими душами.

Дослідження присвячене вчителям народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття. Тоді початкова освіта стала масовим явищем. Розширення мережі народних шкіл зумовило зростання запиту на вчительські кадри. На тлі цих змін сформувалося середовище народних учителів. Цьому сприяла поява вчительських семінарій, можливість вступу до яких отримали вихідці з широких верств. Вчительські семінарії відкрили шлях до професії жінкам, що відіграло суттєву роль у жіночій емансипації, формуючи новий тип інтелігентки. Однією з передумов підвищення ролі вчителя стали секуляризаційні процеси, що змусили шукати відповіді на одвічні життєві питання поза межами церкви. Врешті, вчитель опинявся в епіцентрі пильної уваги національних еліт, які потребували його як посередника і вихователя у процесах націотворення.

З іншого боку, повсякденною реальністю вчителя була робота з дітьми, в якій він мусив діяти понад політичними й національними дискурсами. Лінія взаємин учитель – учень, історії таких непростих колективів, як класи і школи, належать до тем, які близькі й зрозумілі чи не кожній людині, а психологічні труднощі, які доводиться при цьому долати, багато в чому носять універсальний характер. Образ першого вчителя назавжди залишається в пам'яті; його уроки, моральні настанови і приклад довгі роки супроводжують людину як певний орієнтир, добрий або поганий зразок того, як потрібно і як ніколи не варто чинити. Від першого вчителя залежать не тільки знання й формування особистісних рис дитини, але також її стартові можливості в самореалізації. Тому настільки важливо для педагога було й залишається вміння побачити й розвинути здібності кожного з довірених йому учнів.

Поєднання вимог часу й модернізаційних процесів, тиску національно-політичних векторів суспільного життя з гуманістичною складовою освітньо-виховних практик ставали чи не головним викликом для кожного, хто наважувався вчителювати. У центр наукових пошуків у дослідженні поставлено народного вчителя насамперед як людину з її професійними і приватними проблемами, набуттям досвіду громадського життя, повсякденними практиками й мотивами, які визначали алгоритми її дій. Добрий

учитель поєднує професіоналізм з досвідом, педагогічну майстерність з любов'ю, хист із працею над собою. Для цього мало здобути професійну освіту; тут необхідний внутрішній потенціал, упевненість у готовності працювати для інших і моральні чесноти, адже людина здатна ділитися з іншими тільки тим, чого в її внутрішньому світі сповна. Особливістю дослідження є наскрізне поєднання загальних, типових для всіх учителів, та індивідуальних сюжетів. Це дозволяє говорити про антропологізацію історичного наративу, що належить до провідних тенденцій історичної науки.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках планової теми відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: «Взаємодія інституцій держави і громадянського суспільства в Україні у другій половині XIX–XX ст. Західні землі» (2015–2017 рр.).

Мета роботи полягає у створенні максимально повної колективної біографії учителів народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття, представленні особливостей їхнього фахового і світоглядного становлення, професійної діяльності, повсякдення, місця в житті держави, народів і людини, визначенні впливу на вчительське середовище трансформацій, що відбувалися в тогочасному освітньому, соціальному й політичному просторах. Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**: розкрити досвід організації шкільництва першої половини XIX ст. і його зв'язки з формуванням законодавчої бази початкової освіти в досліджуваній період; засади освітньої політики; соціальне походження вчителів, мотиви вибору фаху та процеси професійного становлення; пріоритетні напрями педагогічної думки; особливості навчального процесу, взаємин з учнями, умови праці вчителя й діяльність учительських колективів; функціонування виконавчої вертикалі та системи контролю над роботою вчителів; повсякденне життя, матеріальне становище, побут і дозвілля вчителів; гендерну специфіку професії та її вплив на приватне життя; становище, завдання й стратегії поведінки народних учителів з позиції національних рухів; образи народних учителів у громадській думці.

Об'єктом дослідження є вчителі народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття у шкільних, громадських, національних, повсякденних і приватних практиках. **Предмет дослідження** – джерела та історіографія проблеми, матеріали просопографічного аналізу, освітня політика, правова база шкільництва та її пристосування до локальних особливостей, адміністрування освітніми закладами, соціальне походження, фахова підготовка, працевлаштування і професійний розвиток, професійна самоорганізація, вчителювання в контекстах національних рухів, міжнаціональних відносин і жіночої емансипації; навчальний процес, педагогічна думка, умови праці, щоденного життя, дозвілля, джерела доходів, морально-ціннісні орієнтири і мотиви дій та виборів учителів, образи народних учителів у публіцистиці, мемуарах та в літературних текстах.

Хронологічні рамки охоплюють 1869–1914 роки. Нижня межа пов'язана з впровадженням в Австро-Угорщині нового освітнього законодавства, що започаткувало формування соціально-професійної групи народних учителів у Галичині. За верхній хронологічний бар'єр роботи прийнято 1914 рік, який в

історіографії вважається датою закінчення «довгого ХІХ століття» у зв'язку з початком Першої світової війни. В окремих частинах роботи було доцільно вийти поза вказані часові межі. Зокрема, це стосується еволюції освітньої системи протягом століття та створення локальних органів управління початковими й середніми школами. **Територіальними рамками** роботи є австрійська провінція Галичина. З точки зору національних репрезентацій героями дослідження є українці й поляки, що становили абсолютну більшість учителів, а також євреї, які починали входити в це середовище. Натомість німці майже ніколи не вибирали початкову школу з крайовими мовами викладання як місце праці, а вихідці з німецьких родин в учительських семінаріях, як правило, були асимільованими і приймали одну з локальних ідентичностей.

Термінологія і принципи цитування. У роботі використовується сучасна наукова термінологія, за винятком випадків, коли аналогів до термінів другої половини ХІХ – початку ХХ століття немає. Під терміном «Галичина» розуміється вся адміністративна територія провінції. Етноніми «русини», «руський», згідно з тогочасною практикою, використовуються як синоніми до «українці», «український». Термін «євреї-асимілятори» вказує на середовище полонізованих єврейських еліт. Цитати в роботі наведені українською мовою, зі збереженням тогочасного правопису.

Методологія дослідження. Тема знаходиться на міждисциплінарному стику історії освіти, політики, педагогіки, соціальної та історії повсякдення, інтелектуальної та гендерної історії. Міждисциплінарні зв'язки визначають специфіку методології, що вимагає залучення як історичних, так і загальнонаукових методів. Дослідження базується на дотриманні принципів історизму, об'єктивності та системності в підході до вивчення минулого на основі використання історичних джерел і наукових досліджень. При виконанні завдань роботи використано метод історичного та просопографічного аналізу, порівняння, проблемно-тематичний, систематичний, аналітичний, соціологічний, ретроспективний, описовий методи.

Наукова новизна результатів дослідження. У роботі *вперше*:

- у центр наукового дослідження поставлено колективну біографію народних учителів без розділення соціально-професійної групи за національними й територіальними критеріями, що дозволяє говорити про вчительство як певну цілість, поєднану спільною професійною ідентичністю, специфікою фаху, повсякденними й матеріальними умовами;

- проведено просопографічний аналіз соціально-професійної групи народних учителів, зокрема використано класні каталоги учительських семінарій як джерело до вивчення їх соціального походження. Досі в історіографії були відзначені лише окремі тенденції. Проаналізована кількість у півтора рази перевищує 10 % соціологічний поріг, що визначається за середньою кількістю вчителів на рік протягом досліджуваного періоду, тобто результати є достовірними для всієї групи;

- з'ясовано зворотній зв'язок між вчительством і національними елітами, тобто дискурси національних рухів співвіднесені з індивідуальними стратегіями і мотиваціями вчителів; визначено типові моделі (не)участі народних учителів у національних рухах;

– до наукового обігу введено значну частину раніше не використаних джерел, зокрема опрацьовано матеріали Крайової шкільної ради, де найкраще представлені внутрішні механізми професійної діяльності вчителів; широко проаналізовані й співставлені особові джерела, у тому числі мемуари не лише вчителів, а й учнів.

Отримали подальший розвиток:

– дослідження державної та крайової шкільної політики, що пройшла еволюцію від «*Bärenland*» до появи Крайової шкільної ради;

– з'ясування місця народних учителів у структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX століття та визначення критеріїв їхнього включення до цього середовища;

– аналіз напрямів педагогічної думки й дискусійного простору навколо неї;

– розкриття питань фахової підготовки та матеріального забезпечення учителів;

– аналіз соціально-професійної групи народних учителів із застосуванням гендерного підходу.

Удосконалено:

– методику дослідження соціально-професійної групи народних учителів другої половини XIX – початку XX ст. через застосування сучасної методології, зокрема, просопографічного аналізу, історичної біографістики та *case study*.

Практичне і теоретичне значення. Результати роботи можуть бути використаними при написанні історичних та педагогічних праць, застосовуватися в дослідженні інтелектуальної, соціальної, гендерної та політичної історії, історії освіти, повсякдення і міжнаціональних відносин у підавстрійській Галичині, у викладанні.

Апробація результатів дослідження. Основні результати були представлені у 19 доповідях на наукових конференціях та семінарах в Україні та за кордоном. Серед них: Міжнародна наукова конференція «Жінка в Галичині 1772–1918. Простір приватний – простір громадський» (Чудець, 2014), Перша міжнародна наукова конференція ім. О. Басараб «Сестри по обидві сторони Збруча: досвід жіноцтва Галичини і Наддніпрянщини» (Львів, 2014), Третя міжнародна наукова конференція «Східні креси Речі Посполитої – люди звідти» (Вроцлав, 2014), Третя міжнародна конференція «Євреї в етнічній мозаїці Східної Європи» (Харків, 2015), Науковий семінар Інституту історії ім. Т. Мантефля Польської академії наук (Варшава, 2015), Науковий семінар Інституту історії XIX століття Варшавського університету (Варшава, 2016), Міжнародна наукова конференція «Інший» у поглядах громадських еліт» (Люблін, 2017) тощо.

Публікації. Результати дисертації викладено в 16 наукових публікаціях, з яких 5 опубліковано у фахових наукових виданнях України, 3 – у закордонних збірниках.

Структура роботи побудована за проблемно-тематичним принципом і складається зі вступу, 10 розділів, які поділені на 31 параграф, висновків, списку використаних джерел і літератури у 1038 позиціях, додатків. Обсяг основного тексту дисертації – 200 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «Вступі» обґрунтовано актуальність теми, окреслено мету, встановлено об'єкт і предмет дослідження, наукові завдання, методи, хронологічні та територіальні межі, з'ясовано новизну і практичне значення, наведено дані щодо апробації результатів дисертаційної роботи.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні аспекти дослідження» проаналізовано стан наукової розробки теми початкової освіти і народних учителів в українській та закордонній історіографії, розкрито джерельну базу і методологію дослідження, визначено місце народних учителів у структурі інтелігенції, представлено їх колективний портрет з допомогою просопографічного методу. Підбір наукових праць проводився з урахуванням спрямованості дослідження, його мети і завдань. Вивчення початкової освіти підавстрійської Галичини розпочалося в 1860–1890-х рр. Ці роботи (І. Франка, К. Левицького, Б. Гроха, С. Грунського, Л. Василевського, Ф. Буяка) були виконані на стику науки й публіцистики та мали виразні політичні акценти. В умовах міжетнічних конфліктів школу розглядали в категоріях національних здобутків / втрат, а її становище ставало аргументом у дискусіях про права народів Австро-Угорської монархії. Дослідження шкільництва давало підстави висувати національно-культурні й навіть політичні вимоги. Зміст був підпорядкований політичним переконанням авторів. Перші неpolітичні прочитання історії народного шкільництва з боку фахівців з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (М. Барановський, Б. Барановський). Однак у міжвоєнний період політичні контексти та різкі відмінності у підходах польських та українських істориків знову посилювалися. Українські науковці (К. Федорчук, А. Андрухович, І. Герасимович, М. Возняк, С. Сірополк) писали про шкільництво в категоріях національного приниження українців з боку поляків. Польські дослідники (Б. Наврочинський, Я. Гулевич) розглядали тему у світлі «національної перемоги», акцентували на вадах австрійської та перевагах польської освітньої системи. У працях радянських істориків (Л. Баїк, В. Осечинський) представлено цілісну картину розвитку освіти в Галичині крізь призму класових конфліктів, однак зі збереженням образу пригнобленого поляками українського селянського народу. З польського боку існували прямі концептуальні відповідники, де головною тезою ставала імперська дискримінація Австрією польського народу, зокрема й через освіту (Є. Семков).

З 1990-х років в українській історіографії спостерігається відмова від радянських моделей конструювання минулого й повернення до вивчення історії в національних категоріях. Можна говорити про певний ренесанс міжвоєнних інтерпретацій, пов'язаний із домінантною парадигмою національної історії. Автори (Л. Баїк, Г. Васькович) розглянули українську школу у протиставленні до полонізаційної політики Галицького сейму та Крайової шкільної ради. Водночас політику центральної влади щодо шкільництва вони охарактеризували як однозначно сприятливу для освіти. Зміна акцентів у вивченні даної теми відбулася в історіографії наприкінці 1990-их років. Нові тенденції проявились у розширенні тематики наукових праць і поглибленні досліджень. З'явилися праці про народну освіту в Галичині попереднього

періоду кінця XVIII – першої половини XIX століття. Дослідження Р. Томчика, І. Рьоскау-Ридель відобразили освітні стратегії Габсбургів і роль освітніх практик у спробах інтегрувати державу. Р. Пельчар написав роботу про церковно-парафіяльні школи, які були попередниками державної початкової освіти.

Сучасну історіографію відповідно до обраного авторами дослідницького дискурсу можна поділити на кілька напрямів: національно-політична перспектива, соціальна та інтелектуальна історія, гендерні студії, історія педагогіки, історична біографістика. Чи не найбільший науковий інтерес викликали питання зв'язку між політикою, національними рухами та освітою. Значний внесок тут належить польським історикам (Ч. Майорек, А. Мейснер, Р. Дуткова), які дослідили шкільництво як інструмент формування польської національної свідомості. Я. Мокляк у монографії «У боротьбі за українську ідентичність: питання мови викладання в народних і середніх школах у роботі Галицького крайового сейму 1866–1892 рр.» показав шкільну проблематику у сприйнятті української інтелігенції як «останній оплот» національної ідентичності, тоді як польські політичні середовища після отримання автономії розглядали Галичину як Річ Посполиту в мініатюрі. Проаналізувавши широке коло джерел, автор довів, що початкова школа належала до політичних, а не культурно-просвітніх питань. За висновком Я. Мокляка, між визнанням права української мови на присутність у сфері шкільництва і прийняттям політичної окремішності українців з боку польської спільноти існував прямий зв'язок. Серед українських учених у такому ключі школу вивчала Н. Кошелєва. Висновком дослідниці стала теза про те, що дискусії навколо народної школи потрібно розглядати під кутом зору національного розмежування.

З позиції соціальної та інтелектуальної історії вчительське середовище користується увагою насамперед у контексті його місця у формуванні інтелігенції як нової соціальної групи, чия роль і впливи в суспільстві стрімко зростали й посилювалися. Питання про приналежність народних учителів до інтелігенції належить в історіографії до дискусійних. Прихильники соціального підходу (О. Михайлюк, Б. Колоніцький, З. Цацковський, Р. Флоріда) ототожнюють поняття «інтелігент» та «інтелектуал», зараховуючи до інтелігенції всіх представників розумової праці. Натомість інші дослідники (А. Лузан, Г. Касьянов, С. Пахолків, Г. Планнінг) сходяться на тому, що поняття «інтелігент» є культурно-філософською категорією. Приналежність до інтелігенції, на їхню думку, є внутрішнім чуттям. Існує також синтетичний підхід, до якого схиляються Є. Мікуловський-Поморський та Ю. Курносів, чії висновки стали відправним пунктом для даного дослідження. На питання про входження вчителів до верстви інтелігенції неможливо дати однозначну відповідь. Хоча причетність до педагогів формально включала їх до структури інтелігенції, за статусом, рівнем освіти та участю в національному русі вони поступалися тим, кого традиційно вважали інтелігентами. Синтетичний підхід дозволяє співвідносити вимоги до інтелігенції з практичною діяльністю вчителя та врахуванням його можливостей. Це дозволило ствердити, що народні вчителі становили проміжну і водночас сполучну ланку на межі інтелігентів і простолюду, хоча як освічена верства тяжіли до перших.

Через соціальну історію вчителі представлені в публікаціях Г. Маслій, Н. Мисак, А. Зверцан-Вітковської та Й. Ленарт. Вони показали вчительство у світлі формування кадрів, повсякденних практик, матеріальних проблем, колективної взаємодії з державою через професійні організації. Учительки народних шкіл стали об'єктом зацікавлення дослідників одночасно з виокремленням «жіночої історії» в самостійний напрям. Питання жіночої освіти, емансипації та жіночих рухів у Галичині розкрито в дослідженнях М. Бернацької, С. Козака, М. Богачевської-Хом'як, О. Маланчук-Рибак, І. Черчович. Варто виділити публікацію польського дослідника А. Мейснера, присвячену кар'єрним практикам жінок, які викладали в учительських семінаріях. Важливим у контексті даного дослідження є висновок про те, що відносний успіх жінок у професійній реалізації ставав можливим власне через народну школу.

До найкраще вивчених аспектів народної освіти належать проблеми педагогіки і дидактики початкової школи. Загальні тенденції шкільництва стали об'єктом досліджень Р. Врочинського, А. Кліса, Б. Лучинської, С. Мождження, В. Шулакевича, Г. Пиль. Національному вихованню присвятили публікації Н. Сабат, М. Чепіль, Е. Юсько і Б. Ступарика. В історичній біографістиці постать учителя фігурує рідко, адже біографічні студії, як правило, присвячують особам у певному сенсі видатним. Народних учителів прийнято вважати звичайними людьми, які не проявлялися в публічному просторі. Натомість об'єктом вивчення науковців неодноразово ставали педагоги-теоретики та організатори освіти. Сюди належать дослідження про Евзебіуша Черкавського (В. Душкевич), Войцеха Гроховського (У. Кузик), Зигмунда Савчинського (В. Шулакевич), педагогічні погляди І. Франка (Д. Скільський, В. Смаль). Самі ж учителі рідко залишали по собі рукописну спадщину, достатньо репрезентативну для конструювання мікроісторії. Виняток становлять учителі-митці, як Юлія Шнайдер чи Костянтина Малицька, або громадські активісти, наприклад Мечислав Опалек чи Якуб Бойко.

Окремим напрямком наукових пошуків є єврейське початкове шкільництво. Найширше воно представлене в монографії К. Реджінського про світську освіту євреїв. Центальною тезою автора є те, що включення євреїв Галичини в загальний освітній процес було одним із ключових чинників модернізації їх замкнутого середовища. Його висновки сходяться з дослідженням німецького історика Б. Раупке, котра проаналізувала єврейську освіту в межах Центрально-Східної Європи. М. Лапот, локалізує об'єкт вивчення на Львові, зокрема на єврейсько-польських школах. Тема єврейського шкільництва відображена у працях Л. Ботштайна, Л.Т. Сроки, М. Розенбліт, Г. Кольбауер-Фріц, М. Капланської та П. Ландесмана.

До історіографічної бази дисертації було залучено праці із історії середньої та вищої освіти (І. Курляк, В. Благого, О. Рудої, К. Санойци, М. Стінії та ін.). Для з'ясування суспільно-політичних контекстів досліджуваного періоду використано дослідження О. Аркуші, Р. Голика, О. Жерноклеєва, М. Мудрого, І. Райківського, О. Седляра, О. Сухого, П. Шкраб'юка, О. Турія та ін. Таким чином, історіографія досліджуваної теми є доволі різноманітною та репрезентативною, однак цілісної

роботи про учителів народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX ст. ще не було, а ряд важливих питань загалом не досліджені.

Джерельна база роботи представлена документами органів шкільної влади різних рівнів, періодикою, публіцистичними працями, джерелами особового походження, творами художньої літератури. З офіційної документації використано державні і крайові закони щодо початкової освіти і правового статусу народних учителів, стенограми засідань Крайового сейму, матеріали Міністерства освіти і віросповідань, документи Крайової шкільної ради та окружних шкільних рад, звіти адміністрації окремих навчальних закладів, шкільні регламенти, класні каталоги, протоколи засідань педагогічних колективів, статистичні збірники, статuti товариств, дані єврейських релігійних громад. Використані в роботі рукописні матеріали зберігаються в архівах Львова, Варшави, Вроцлава, Кракова, Жешува, Перемишля та відображають шкільну проблематику як на рівні вищої шкільної адміністрації, так і через локальні особливості та роботу окремих шкіл. Особливо репрезентативними є документи Крайової шкільної ради – вищого виконавчого і наглядового органу у справах початкової, середньої і професійної освіти у Галичині, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. До Крайової шкільної ради сходилась інформація про шкільництво з усіх місцевостей.

Інформаційно насиченою є тогочасна періодика, як громадсько-політична (відображала національно-політичні підходи до шкільництва), так і педагогічна преса (акцентувала на соціально-професійних питаннях). До першої категорії належать часописи «Діло», «Народ», «Галичанин», «Слово Польське», «Згода», «Стражниця Польська», «Руслан», «Схід», «Моріах», «Хвиля». Педагогічна преса представлена виданнями «Учитель», «Учительське слово», «Прапор», «Школа», «Родина і школа», «Педагогічний огляд», «Шкільництво», «Вчителька», «Світло «Гамаор», «Вільна педагогічна газета». Тогочасні публіцисти різнилися за етнічною приналежністю, тематичною й політичною спрямованістю. З перспективи інтересів українського національного руху про народне шкільництво писали І. Франко, П. Кирчів, К. Левицький, І. Герасимович, О. Дучимінська та ін. Польську позицію відстоювали М. Бобжинський, Ю. Дітль, К. Фалькевич, С. Груїнський, Ф. Язерський та ін. Репрезентантами з єврейського боку стали М. Балабан, О. Тон, Й. Фельдгорн, В. Фельдман, М. Фрідляндер, М. Маркштайм та ін. У роботі використано праці фахових педагогів того часу О. Барвінського, Я. Головацького, О. Духновича, К. Гоффманової, А. Дзедушицької, П. Хмельовського, Т. Ціллера, Й. Старкела, К. Санте-Фуї та ін. Як історичне джерело проаналізовано шкільні підручники.

Офіційні матеріали, зважаючи на їх призначення, виключають з поля зору індивідуальні компоненти вчительства, а преса відображає їх лише фрагментарно, демонструючи збірний образ, що за своєю суттю є штучним. Проте дослідження соціально-професійної групи, яка складається з особистостей, вимагає залучення джерел, що свідчать про вчителя як людину, котра жила у своїй епосі й на яку обраний фах справив визначальний вплив. Для цього в роботі використані джерела особового походження: спогади вчителів та учнів, щоденники, рукописи, приватна

кореспонденція. Це, зокрема, спогади С. Шухевича, Т. Грушкевича, П. Зварича, Ф. Тарнавського, К. Корта, Я. Смолки, Б. Лепкого, Ф. Скобеля, Е. Дуніковського, К. Бродзінського, Л. Повядая, Б. Барановського, А. Стронера, І. Барана, Т. Фобіанського, А. Чернецького, Л. Павлишина, Ї. Лянгера, О. Пристая, О. Барвінського, М. Бобжинського, М. Ломацького, Я. Смолки, Я. Стапінського. Я. Мадейчика. Унікальним документом є щоденник М. Бакеновської з періоду її навчання в народній школі, який дозволяє простежити дитяче сприйняття. З мемуарів учителів враховано тексти Ю. Шнайдер, О. Дучимінської, А. Махчинської, М. Опалка, В. Баліцького, А. Юзефчика, Я. Кубіша, Я. Бойка, К. Банах-Гриневич, Я. Шусьціка та К. Мохнацького. До роботи залучено інтерв'ю з сином відомого львівського педагога М. Опалка Болеславом та надані ним родинні хроніки.

Ключовим методологічним питанням роботи є співвідношення між колективною біографією та персональними історіями. Дослідження соціально-професійної групи передбачає конструювання збірного образу представників фаху і проведення масштабного просопографічного аналізу. Застосований у дослідженні просопографічний метод (зріз 1560 осіб) дозволив представити колективну біографію народних учителів, наділену рядом типових ознак. Типовий учитель належав до першого-другого освіченого покоління в родині, для жінок був характерний вищий соціальний статус сім'ї, ніж у випадку чоловіків, базову освіту майбутні вчителі здобували у виділових чи народних школах, середній вік їх вступу до вчительської семінарії становив 16 р., початку професійної діяльності – 20 р., середня тривалість служби – 34,5 р., учителі володіли польською, українською і німецькою мовами, виходили на пенсію в 58,5 р. (жінки) і 64,5 р. (чоловіки). Поняття граничних можливостей просопографічного дослідження наскрізь спирається на джерельний матеріал, тобто зміст і характер джерел визначають питання, відповіді на які можна знайти, застосовуючи просопографію. Однак лише на підставі просопографічного методу неможливо відтворити історію вчителя-людини. Тому цілісне розкриття даної теми спирається на методологію вивчення політичної, інтелектуальної, економічної історії, історії педагогіки та повсякдення, біографічні методи тощо.

Другий розділ **«Народна школа в системі освіти»** присвячений еволюції освітньої політики Габсбургів та змінам у сприйнятті початкової школи у поглядах політичних еліт Галичини. Освітня політика Відня періоду централізму була спрямована на використання шкільництва в цілях інтеграції різних регіонів держави та германізації. Проте такий курс виявився малоефективним, що показав досвід церковно-парафіяльних, тривіальних і головних шкіл. Шкільний примус не вдавалося забезпечити, і рівень базової освіти залишався дуже низьким. Водночас цей досвід дав змогу зрозуміти, що для налагодження шкільної мережі необхідна чітка виконавча вертикаль, а освіта може служити інтересам держави, відкриваючи людині шлях до подальшої кар'єри. У революційній атмосфері Весни народів реформування освіти почали вимагати діячі національних рухів. Під їх тиском Франц-Йосиф I проголосив лібералізацію школи, що була частиною проекту децентралізації всієї монархії.

Підставою функціонування системи освіти був Державний шкільний закон від 14 травня 1869 р., який ввів єдиний тип початкових навчальних закладів – народні школи, покликані служити просвітницьким цілям і забезпечувати всі верстви необхідним для життя рівнем знань. Закон уперше декларував соціальну секуляризацію як мету освіти. Для всіх народних шкіл були визначені однакові вимоги щодо навчального процесу, що дозволяє говорити про створення першого стандарту державної освіти. Шкільний примус поширено на всіх дітей віком 6–14 р. Стати учителем народної школи міг кожен громадянин незалежно від віросповідання, національності, соціальної приналежності і статі. Законодавче поле для галицького шкільництва було сформоване державними і крайовими законами наприкінці 1860-х – на початку 1870-их рр. Надання провінціям автономних прав відкривало можливості для пристосування державного законодавства до місцевої специфіки. Першочерговим було мовне питання. У 1867 р. цісар санкціонував закон, за яким у державних народних школах право визначати польську чи українську мови викладання належало громадам. У змішаних за національним складом школах друга мова мала стати обов'язковим предметом, а з 3-го класу запроваджувалося вивчення німецької. Освітня політика Галицького сейму була направленою на збереження чинності законів 1867, 1868 та 1869 рр. Єдина суттєва зміна шкільного законодавства стосувалася поділу планів для народних шкіл на вищий (міський) і нижчий (сільський) тип, що було продиктовано необхідністю забезпечити якість освіти.

У третьому розділі **«Формування вчительських кадрів»** мова йде про мотиви вибору вчительського фаху, базову освіту та підготовку народних учителів у вчительських семінаріях. Через суспільний тиск більшість учителів стверджували, що обрали вчительську працю через любов до дітей і покликання служити іншим. Однак такі твердження не завжди були чесними, й нерідко причини вибору професії народного вчителя були прозаїчнішими. До професії найчастіше підштовхували поради з боку родичів. Серед головних мотивів вступу до вчительської семінарії можна назвати бажання втримати або підвищити соціальний статус, відсутність альтернативи, уникнення військової служби або професійну реалізацію, яка відкривалася після здобуття освіти, використання вчительської семінарії як можливості безкоштовно отримати середню освіту, врешті мрії стати вчителем.

Зростаючий попит на педагогічні кадри зумовив розширення соціального складу вчителства. Цей фах став відкритим для нижчих верств, хоча й учительські династії були поширеним явищем. Роки, які народні вчителі проводили в ролі учнів, були дуже значущими в їх подальшому формуванні. Те, що народні учителі працювали з найменшими дітьми і викладали ази грамоти, не зменшувало вимог до їх професіоналізму. Навпаки, вчитель початкових класів мусив добре орієнтуватися в педагогічних і дидактичних підходах, бути різносторонньо обізнаним і готовим відповідати на питання, адже все сказане діти приймали за істину. Головним етапом формування було здобуття фахової освіти в учительських семінаріях. Вони належали до середніх професійних закладів, організованих за німецьким зразком, діяли на підставі статуту 1869 року. На 1911/12 н. р. у Галичині діяло 18 державних

учительських семінарій, з них 8 вищого типу і 9 двомовних (польсько-українські). Серед учнів семінарій більшість становили поляки (53,73 %) і українці (44,74 %), менше було євреїв (1,3 %) та німців (0,23 %). До навчальних дисциплін входили загальноосвітні предмети, педагогічна теорія і практика. Випускник мав знати катехизм, володіти українською, польською, німецькою граматиною, знати літературу, вміти декламувати, розв'язувати рівняння другого ступеня з двома невідомими знати основи планіметрії, тригонометрії, стереометрії, ботаніки, зоології, історії, географії, права, вміти малювати, каліграфічно писати, співати. Велику увагу надавали навикам роботи з дітьми, проте практика не забезпечувала їх достатньою мірою.

Завершення вчительської семінарії не означало закінчення навчання для вчителя. Цей фах вимагав постійної роботи над собою. Отримавши посаду, вчитель, що переступав поріг класу, стикався з труднощами. Він не завжди міг знайти підхід до дітей, стаючи чи занадто суворим, чи надміру лояльним. Ще одна складність полягала в недостатньому рівні знань. Тож учительська семінарія задавала вектори подальшого розвитку, а фаховий рівень належав до особистих здобутків учителя. Незважаючи на мотиви вибору професії, більшість людей, які довго працювали в народних школах, таки мали схильність до педагогічної праці, навіть якщо відкривали її в собі з часом і досвідом. Специфіка роботи і шкільна атмосфера проводили певний відбір, відсіюючи неспроможних працювати з дітьми. Особи без належних якостей і ціннісних установок переважно не затримувались у школі надовго. Тож не можна говорити про прямий зв'язок між мотивами вибору вчительського фаху та якістю подальшої роботи вчителя.

У четвертому розділі **«Професійна діяльність»** розглянуто особливості навчального процесу і лінія вчитель – учень, питання шкільних підручників і бібліотек, функціонування учительських середовищ. Робочий тиждень учителів становив 30 годин, день у школі розпочинався не пізніше 7:45. Народний учитель викладав усі загальноосвітні предмети, заняття тривали по годині, у межах одного класу могло навчатися до 80 учнів. Стосунки між учителем і учнями передбачали певну дистанцію, проте інколи вчителі вибудовували з дітьми теплі взаємини. Зустрічалися й протилежні випадки, однак вони не були поширеним явищем. Робота з дітьми забирала фактично весь час учителя, нерідко й улітку, вимагала повної самовіддачі.

Якість роботи вчителя залежала від підручників і допоміжної літератури. Забезпечувати бібліотеки книгами мала Крайова шкільна рада. На практиці підручників не вистачало, тому батькам нерідко доводилося їх купувати. Основними підручниками в народній школі були читанки і букварі. За змістом їм були притаманні моралізаторство, національні підтексти, збереження традиційного гендерного розподілу ролей. Шкільні підручники з інших предметів могли бути частиною книжки з читання або окремим курсом. Вартість підручників залежала від обсягу і якості. Для шкільних бібліотек існували цензурні обмеження. Книги могли бути заборонені через «неморальність», образу національних почуттів, політичні аспекти.

Новим явищем стало формування учительських колективів, які могли нараховувати до 12–15 осіб. Взаємини в них залежали від особи директора, рівня відкритості співробітників, якості сформованих стосунків і вікових різниць. Як

правило, досвід допомагав старшим учителям інтегруватися в нові колективи, тоді як молодшим це давалося важче. Учитель був залежним від шкільної адміністрації. Головною формою самоорганізації вчителів стали педагогічні товариства, прототип профспілок. До товариств учителі зверталися за матеріальною допомогою і захистом, особливо у випадках несправедливих службових рішень. Хоча педагогічні організації переважно ділилися за національним принципом, разом вони організовували віча та маніфестації, зокрема великі акції в 1907 та 1912 рр. У службовій документації збереглися приклади неформальних взаємин у педагогічних колективах, завдяки яким інколи вдавалося вирішити робочі та кар'єрні питання.

П'ятий розділ **«Виконавча влада. Контроль над роботою народних учителів»** присвячений Крайовій шкільній раді, шкільному інспекторату, службовим рішенням адміністрації та проблемам трудової дисципліни вчителів. Крайова шкільна рада, створена 1867 року, відігравала роль міністерства освіти локальної юрисдикції. Вона реалізовувала виконавчу гілку шкільної влади і забезпечувала місцевий характер шкільництва, зберігаючи зв'язок із загальноімперською системою. Політика Крайової шкільної ради була спрямована на послаблення впливу на галицьке шкільництво зі сторони Відня. Водночас Крайова шкільна рада докладала значних зусиль для успішного функціонування освітньої системи, ставши однією з найбільш ефективних управлінських інституцій австрійського періоду.

Призначення вчителя на посаду відбувалося з його ініціативи, однак певна тенденційність теж мала місце. Контроль над роботою учителів здійснювали шкільні інспектори. Їхнім завданням було забезпечити двосторонній службовий зв'язок між Крайовою шкільною радою і вчителями. Як контролюючий орган інспекторат проявляв себе радше позитивно. Перевірки змушували дирекцію і педагогічні колективи триматися в рамках, адже від їх результатів залежали місця праці. Випадки службових зловживань на рівні округів траплялися, проте їх не можна вважати типовими. Негативне сприйняття інспектора часто було пов'язане зі специфікою його роботи.

Одним із завдань Крайової шкільної ради та інспекторів було розслідування дисциплінарних порушень. Шкільний регламент, що деталізував обов'язки вчителя, мовчав про те, як їх реалізовувати. Норми професійної етики, межі бажаного і забороненого визначали інтуїтивно, за прийнятими стандартами. Встановити дисциплінарні вимоги до вчителя можна лише на підставі службових рішень: бажаним виявлялося те, за що нагороджували, забороненим – те, за що карали. Учителю було заборонено пропускати заняття без поважних причин, з'являтися у школі в нетверезому стані, ображати учнів. Приватне життя вчителя теж брали до уваги – він мав бути позитивним прикладом для наслідування. Порушенням вважалося використання фізичної сили і національна дискримінація учнів. У громаді вчитель мав бути толерантним і аполітичним.

У шостому розділі **«Педагогічна думка»** проаналізовано засади тогочасної педагогіки і дидактики, модерних концепцій національного і гендерного виховання. Шкільна педагогіка в Галичині базувалася на предметно орієнтованому гербартівському підході. Його засади викладено в підручниках з педагогіки для

учительських семінарій. У другій половині XIX – на початку XX століття в педагогічній думці Галичини почали проявлятися західноєвропейські тенденції експериментальної психологічної педагогіки, розвитку якої сприяла раціоналізація світогляду. Суттєво збільшилась кількість прихильників лібералізації навчального процесу. Найактивніше педагоги працювали в трендових напрямках національної школи та егалітарного виховання. Апологети національного виховання сходилися на думці, що основними інструментами ідеологічного впливу на дітей мають стати культ мови й національний міф, забарвлений емоційною подачею. Вчителю була відведена місія тримати у своїх руках майбутнє народу. Питання гендерного виховання увійшло до пріоритетних у зв'язку з практичними потребами. Педагогічна думка підтримувала включення дівчат в освітній процес, проте через актуальність патріархальних цінностей дискусії були достатньо гострими. Об'єднання дітей обох статей в одному класі розглядалось як входження дівчат у хлопчачий світ. Тому ученицям належало в широкому сенсі пристосовуватися, чого не вимагали від хлопців

Сьомий розділ **«Гендерний аспект»** розкриває особливості приватних доль учителів та вчительок та організації їхнього сімейного життя. Народна школа стала одним із перших відкритих для жінок місць праці. Жіночі мотиви обрати вчительський фах були пов'язані із викликами модернізації, які включали формування образу освіченої матері й дружини, появи фемінізму та зміни соціально-економічних реалій. Так було розпочато перехід педагогічної діяльності в розряд «жіночої роботи». Учительський фах став егалітарним, однак він не нівелював гендерної специфіки. Бути вчителькою означало мати певні привілеї, зокрема, щодо службових обов'язків. Одночасно виникали проблеми, пов'язані з входженням у середовище, залежністю від керівників-чоловіків і суворими вимогами суспільної моралі. Становище вчителів-чоловіків мало сильні й слабкі сторони. До їх переваг належали можливості самореалізації в громадській сфері, вплив і авторитет, менша кількість заборон у поведінці. Недоліками ставало недостатнє матеріальне забезпечення, зниження престижу професії, ймовірні труднощі в налагодженні контактів із учнями. Проте ключовим було суб'єктивне ставлення до професії. Чоловіки, які вважали народну школу життєвою поразкою, наражалися на численні проблеми. Натомість тим, хто почував себе у школі на своєму місці, було легше.

Сімейне життя народних учителів і вчительок різнилося з огляду на специфіку поєднання гендерних ролей із роботою. Жінки опинялись у складнішій ситуації, їхні можливості були обмежені віком, нормами моралі та соціальною ендогамією. Помітним був ідейний вплив фемінізму. Для чоловіків знайти дружину було простіше, тому чисельність одружених учителів перевищувала заміжніх вчительок. Учительські родини знаходилися на межі традиційних і новочасних партнерських взаємин. Родини вчительок давали чи не перші приклади нового укладу. Відносно пізні шлюби призводили до того, що вони ставали дружинами, розуміючи свої права і можливості. Власні гроші давали їм у шлюбі певну свободу, право голосу й шанс вийти зі стосунків, які не влаштовували.

У восьмому розділі **«Побут і дозвілля»** йдеться про побутові та матеріальні умови життя і праці вчителів. Місце роботи для людини інтелектуальної праці становить один із ключових осередків, навколо яких розгортається її повсякдення. Йдеться не лише про саме приміщення, а й про загальну атмосферу, котра впливає на результат. У випадку народних учителів школа нерідко означала ще більше, адже в житті майже кожного з них був етап, коли шкільні мури ставали домом. І навіть мешкаючи поза школою, як це було в містах, у стінах школи педагоги проводили від шести до десяти годин щодня шість днів на тиждень. Тому стан будинку і санітарні умови помітно відображались як і на настрої, так і на здоров'ї вчителів. На практиці близько чверті шкільних споруд не відповідали міністерським нормам. Шкільні будинки були різними: від постсередньовічних і скромно облаштованих, до новочасних, добре оснащених і оздоблених. Перші зберігали історію і атмосферу легенди, другі забезпечували комфорт. Погане освітлення і пил нерідко спричиняли професійні захворювання дихальних шляхів і зниження зору.

Матеріальне становище народних учителів було скрутним. Розмір зарплати залежав від місцевості (столиця, місто, містечко, село) і кількості учнів у школі. Оскільки більшість учителів працювали в селах, середній розмір зарплати наближався до найнижчої категорії. Додатковим заробітком, як правило, ставали приватні уроки. Питання про врегулювання вчительської платні та пенсії часто ставало предметом обговорень у Галицькому сеймі. Крайова влада поступово підвищувала суми виплат і надавала одноразові додатки, але це докорінно не змінювало становища, а вчителі залишалися найбільш матеріально незабезпеченою категорією з-поміж осіб інтелектуальної праці. Тому народним учителям було складно організувати добробут. Утім, вони намагалися жити на рівні з представниками інтелігенції та вкладали кошти не лише в матеріальні потреби, а й у власний розвиток.

Дев'ятий розділ **«Національні контексти роботи народних учителів»** присвячений польсько-українським дискусіям навколо школи, участі вчителів у національних рухах, особливостям їх роботи в національно змішаних класах, єврейському шкільництву. Українсько-польські дискусії про освіту показували, що жоден компроміс не призводив до порозуміння, а кожна ініціатива ставала причиною протистояння. Лідери національних рухів пропагували включення народних учителів у національну боротьбу, бо від них залежала свідомість майбутніх поколінь та ідейний клімат серед дорослого населення. Проте вибір залежав від учителя. Активно включеною в національні рухи була меншість учителів. У єврейському середовищі велися принципово інші дискусії, спричинені відсутністю єдиного погляду на шкільництво серед ортодоксів, хасидів, асиміляторів і сіоністів. Відсутність спільного розуміння сформувала багатоваріантну систему початкової освіти: релігійні хедери і Талмуд-Тори, приватні школи та навчання в загальних народних школах.

У класі, де навчались учні різних національностей, учитель мусив обрати стратегію поведінки за трьома сценаріями: просвітницька місія для всіх, національний рух чи відсторонена позиція. Переважно найпродуктивнішою виявлялася діяльність учителів-гуманістів. Приклади толерантності вчителів досить численні. Проте

відсутність чітких кордонів у національній площині мала й іншу сторону, могла викликати бажання відмежуватися від «інших» і витіснити їх зі «свого» простору. Таке відчуття спричиняло упереджене ставлення деяких учителів до «чужих» дітей. Найрадикальнішим проявом цього була національна дискримінація учнів, про що свідчать матеріали дисциплінарних розслідувань. Іншим проявом вибору вчителя на користь національного руху було «не помічання» дітей іншої національності. Нейтральна позиція диктувала як позитивну поміркованість, так і негативну байдужість і знецінення ролі вчителя.

У десятому розділі **«Образи народних учителів у публіцистиці та художній літературі»** представлено вчителя у світлі комічного, трагічного і панегіричного. Викристалізований образ був реакцією на формування цієї групи як соціальної цілості. Головною рисою, яка ділила вчителів на «поганих» і «добрих», була їх готовність до самопожертви і безкорисливого служіння. Основними елементами зображення вчителя в темних тонах ставали такі характеристики, як жорстокість, інтелектуальна обмеженість, фанатизм, авторитарність і невміння бачити в учнях людей. Помітним був національний аспект: «чужого» вчителя рідко характеризували як «доброго». Іншою формою критики було висміювання: тоді учитель поставав недолугим, занадто суворим або м'яким, без власної думки і з готовністю прислужувати. Лише в текстах для дітей учитель залишався добрим персонажем.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати дослідження, викладено основні положення, які виносяться на захист.

1. Соціально-професійна група народних учителів сформувалася внаслідок кристалізації інтелігенції, ставши її найнижчим щаблем і одночасно посередником між інтелектуальними елітами та широкими суспільними верствами. Позиція сполучної ланки накладала на вчителів специфічні вимоги, пов'язані з формуванням ідейного клімату на рівні громад, що стало особливо актуальним у національних дискурсах.

2. Безпосереднім імпульсом до створення численного вчительського середовища стала зміна державного освітнього законодавства. Законами 1860-их років була сформована правова база шкільництва до 1914 року. Вони впроваджували загальний шкільний примус, встановлювали світський характер початкової освіти, визначали кваліфікаційні вимоги до вчителів і змісту навчання. Прийняті у Відні рішення локальні еліти Галичини прийняли прихильно у зв'язку зі звільненням освітнього простору від германізації і можливістю наповнювати його національним змістом, що стало головною передумовою успіху проекту освіченого суспільства.

3. Зростання попиту на вчительські кадри, створення розгалуженої мережі учительських семінарій, відкритих для вихідців з різних верств, призвело до лібералізації соціального складу вчительства. Відсутність кращої альтернативи та перспектива підвищення соціального статусу через професію були одними з провідних мотивів вибору вчительського фаху. Учительські семінарії забезпечували повну середню професійну освіту, випускник семінарії здобував право на викладання і

отримував службове призначення. Гарантоване працевлаштування належало до значних переваг роботи вчителя.

4. Народна школа була основним місцем, у якому розгорталася професійна діяльність учителів. Учитель входив у складну систему взаємовідносин з дитячим колективом, колегами, дирекцією навчального закладу, вищою шкільною адміністрацією, громадою. На кожному рівні він зустрічав очікування й заборони. Лінію взаємин учитель – учень будували з урахуванням дистанції. Діти сприймали вчителя передусім крізь призму деспотизму чи ліберальності. Демократизація школи призвела до відходу від фізичних методів покарання дітей. Вище шкільне керівництво вимагало від учителів як державних службовців лояльності щодо держави, а інтелігенція й лідери локальних громад розраховували на громадсько-політичну і національну активність. Обираючи на користь однієї з вимог, учитель реалізовував одну зі стратегій: служіння загальнолюдським просвітницьким ідеалам; діяльність на користь національного руху, часто всупереч службовим інструкціям; нейтральність.

5. Народні вчителі були найменш забезпеченою групою у структурі осіб інтелектуальної праці. Розмір заробітної плати за місцево-класовим принципом залежав від кількості класів у школі й населення в шкільному окрузі. Невисокі прибутки не завжди дозволяли належно організувати побут. З метою покращення матеріального стану народних учителів педагогічні товариства Галичини провели дві масштабні акції протесту в 1907 та 1912 роках, які, щоправда, не дали результатів.

6. Модернізація принесла в учительський фах, окрім національного, також гендерний аспект. Професія народної вчительки стала першим відкритим для жінки інтелектуальним місцем праці, тобто найкращим з можливих варіантів реалізації, адже, з одного боку, забезпечувала входження в середовище інтелігенції, з іншого – не розривала із традиційною роллю жінки-виховательки. Формування гендерно змішаного колективу проходило як входження жінки в чоловічий простір. Учителі-чоловіки реагували на появу колеги-жінки по-різному: від схвалення, до неприйняття чи до появи сумнівів у маскулінності професії. Жінки й чоловіки в народній школі опинились у рівних умовах, що не означало нівелювання відмінностей, зокрема щодо типу авторитету і оцінки в громадській думці.

7. Формування образу вчителя проходило через публіцистику та літературу. Представлення світлих учительських образів було однотипним, визначеним у категоріях служіння і самопожертви. Яскравішими були негативні сюжети. В них фігурували такі характеристики вчителя, як обмеженість, фанатизм і авторитарність. Помітним ставав національний підтекст: «добрим» і «жертвою» завжди був «свій» учитель. Формою критики стало також висміювання.

8. Народні вчителі стали для Галичини новим суспільним явищем, яке привертало громадську увагу. Про їх впливовість свідчить чимало джерел, а особливо – присутність на сторінках спогадів колишніх учнів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях та публікації за кордоном

1. Вараниця А. Народна вчителька в Галичині другої половини XIX – початку XX століття (до питання про емансипацію жінки). *Галичина* (Івано-Франківськ). 2013. Ч. 22–23. С. 361–370.
2. Вараниця А. Гендерний аспект виховання у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. 2014. Вип. 1. С. 26–34.
3. Вараниця А. «Я – вчитель, і мої учні – це лише діти»: Життєва історія Віктора Баліцького на тлі польсько-українських відносин у Галичині кінця XIX – початку XX століття. *Гілея. Науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 116. С. 102–106.
4. Вараниця А. «Die Schule ist ein Politikum»: Шкільництво як політична стратегія Габсбургів у підавстрійській Галичині. *Гілея. Науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 125 (1). С. 114–120.
5. Вараниця А. Простір початкової освіти Львова другої половини XIX – початку XX століття: школи, учні та вчителі. С. 128–159. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. [Спеціальний випуск: Львів: місто – суспільство – культура: 3б. наук. праць. Т. 10: Львів – Lwów – Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики / за ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Ч. 2]. С. 128–159.
6. Varanytsya A. «Jaka szkoła, taki nauczyciel», czyli narodowościowe konteksty pracy nauczyciela ludowego w Galicji drugiej połowy XIX i początku XX wieku. *Ogrody Nauk i Sztuk*. Wrocław, 2015. T. 5. S. 235–244.
7. Varanytsya A. Polscy ukrainofile – ukraińscy polonofile w Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku na przykładzie nauczycieli szkół ludowych. *Rocznik Kresowy*. Warszawa, 2015. Nr 1. S. 7–54.
8. Varanytsya A. Między izolacją a asymilacją: oświata jako czynnik modernizacji Żydów galicyjskich. Próba określenia schematu. *Rocznik Kresowy*. Warszawa; 2016. Nr 2. S. 45–85.

Статті, які додатково відображають результати наукової роботи

9. Вараниця А. Вчителі народних шкіл у структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX століття. *Новітня доба / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2013. Вип. 1. С. 152–166.
10. Вараниця А. «Мій труд увесь для людей. А проте – де запорука, що зможу людину звернути до кращого? Вірю, що зможу, можу різьбити дитячі душі...»: Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко) – народна вчителька між покликанням і обов'язком. *Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини і Наддніпрянщини: тези Першої міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 125-літтю Ольги Басараб, 23–24 вересня 2014*. 2014. С. 7–9.
11. Вараниця А. «Менше з тим, якої природи адвокатські витівки, аби тільки справа вдалась»: службові зловживання у адвокатській практиці в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. *Нарис історії адвокатури*. 2015. Вип. 2. С. 152–169.

12. Вараниця А. Учителі народних шкіл Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в контексті польсько-українських відносин: мотиви і моделі поведінки. *Польські студії / Національний університет Києво-Могилянська академія*. Київ, 2015. Вип. 8. С. 83–102.

13. Вараниця А. Про можливості просопографічного методу в дослідженні народних учителів Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Історичні та культурологічні студії / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2014–2015. Вип. 7–8. С. 344–365.

14. Вараниця А. Чи буває освіта вільною від політики? Рецензія на монографію: Karol Sanojca. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. *Історичні та культурологічні студії / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2014–2015. Вип. 7–8. С. 452–455.

15. Вараниця А. Учительки народних шкіл Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття: моделі і мотиви професійних образів. *Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини і Наддніпрянщини: тези Другої міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 140-літтю Катрі Гриневичевої, 19–20 травня 2016*. Львів, 2016. С. 85–89.

16. Вараниця А. Фінансове забезпечення народних учителів Королівства Галичини та Лодомерії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Історичні етюди, Дніпропетровськ*, 2017. Вип. 5. С. 168–173.

АНОТАЦІЇ

Вараниця А. О. Учителі народних шкіл Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2017.

У дисертації досліджено колективну біографію учителів народних шкіл Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Представлено особливості фахового і світоглядного становлення, професійної діяльності, місця в житті держави, народу і людини. Визначено вплив на вчительське середовище трансформацій у тогочасному освітньому, соціальному і політичному просторі. Розкрито питання досвіду організації шкільництва першої половини ХІХ ст. і його зв'язки з формуванням законодавчої бази початкової освіти в період Галицької автономії. На базі просопографічного аналізу визначено соціальне походження вчителів. Через наскрізне поєднання загальних та індивідуальних сюжетів проаналізовано мотиви вибору фаху, професійне становлення, особливості навчального процесу, взаємин з учнями, умови праці вчителя й учительські колективи, виконавчу вертикаль. Розглянуто повсякдення, побут і дозвілля вчителів, гендерну специфіку професії та її вплив на приватне життя. У контексті міжетнічних відносин проаналізовано місце народних учителів у національних рухах, вивчено їх індивідуальні стратегії поведінки в національному питанні. Простежено

формування образів народних учителів у тогочасній публіцистиці та художній літературі. Доведено, що вчителі народних шкіл становили окрему соціальну цілість, поєднану спільною професійною ідентичністю, а їхня роль у формуванні новочасного суспільства була однією з найбільш значущих.

Ключові слова: народний учитель, початкова освіта, Крайова шкільна рада, Галичина, українсько-польські відносини, євреї в Галичині, модернізація.

АННОТАЦИЯ

Вараныця А. О. Учителя народных школ Галичины второй половины XIX – начала XX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины и Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2017.

В диссертации исследовано коллективную биографию учителей народных школ Галичины второй половины XIX – начала XX в. Показано особенности профессионального и мировоззренческого формирования, профессиональной деятельности, роли в жизни государства, народа, личности. Определено влияние на учительскую среду трансформаций в образовательном, социальном и политическом пространстве. Раскрыт вопрос организации школ в первой половине XIX в. и его связь с формированием правовой базы начального образования в период автономии Галичины. На основании просопографического анализа определено социальное происхождение учителей. Путем сквозного соединения общих и индивидуальных сюжетов проанализированы мотивы выбора профессии, профессиональное формирование, особенности учебного процесса, отношений с учениками, условия работы учителя и учительские коллективы, исполнительная вертикаль. Рассмотрены повседневная жизнь, быт и досуг учителей, гендерная специфика профессии и ее влияние на частную жизнь. В контексте межкультурных отношений проанализировано место народных учителей в национальных движениях, изучены их индивидуальные стратегии действий в национальном вопросе. Представлено формирование образов народных учителей в публицистике и художественной литературе исследуемого периода. Доказано, что учителя народных школ составляли отдельную социальную целостность, объединенную общей профессиональной идентичностью, а их роль в формировании современного общества была одной из наиболее значимых.

Ключевые слова: народный учитель, начальное образование, Краевой школьный совет, Галичина, украинско-польские отношения, евреи в Галичине, модернизация.

SUMMARY

A.O. Varianytsa Elementary School Teachers in Galicia in the second half of the 19th and early 20th centuries. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for the scientific degree of PhD in History. Specialty 07.00.01. – «the History of Ukraine» – NAS I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. – Lviv, 2017.

This dissertation investigates the collective biography of elementary school teachers in Galicia in the second half of the XIX - beginning of the XX century. This dissertation views a teacher as a human person with their professional and private problems, their experience in public life, everyday practices and agenda. The peculiarity of the work is the combination of general and individual lines. The research focuses on the period between 1869 and 1914. The territorial scope of the research is the Austrian province of Galicia. As far as nationality is concerned, most of our heroes are Ukrainians and Poles, who made the absolute majority of teachers as well as few Jews who began to enter this profession.

The work is performed on the basis of a wide source material, in particular, the official documentation of various governmental institutions, contemporary public, political and professional press, journalistic works, sources of personal origin, school textbooks and fiction. In this research, many unpublished documents were used which were taken from several Ukrainian and Polish archives: the Central National Historical Archive in Lviv, the National archive of the Lviv Region, the Department of Manuscripts of Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library, the Central Archive of Historical Records in Warsaw, the Central Archive of Modern Records in Warsaw, the Department of Manuscripts of the National Library in Warsaw, Kraków National Archive, Przemyśl State Archive, Rzeszów State Archive, the Department of Manuscripts of Library of the Ossoliński National Institute in Wrocław. Many documents were used in the scientific research for the first time.

This dissertation provides an insight into the world-view of elementary school teachers in Galicia, as well as their work and professional development, everyday life and their particular place in the society. The paper explores how educational environment was going through transformation under the influence of different educational, social and political factors. This scientific research also examines problems and challenges of organization of the schooling of the first half of the 19th century and its connection to the formation of the legislative framework for elementary education in the period of autonomy. An extensive sociological analysis was conducted; it revealed the social status of elementary school teachers, which has not been carried out before.

The prism of a private narrative was chosen while examining the reasons behind picking the teaching career, the process of professional development, the peculiarities of the educational process, relationships between teachers and students, the working conditions and professional activities of the teaching staff, and aspects the executive vertical. This research studies everyday life and leisure activities of teachers, as well as gender specifics of the profession, the influence of the job on private life.

The research analyses of the role of teachers in the national movement, it reveals their individual choices of national positions and behavior strategies in the context of interethnic relationships. The work traces the images of elementary school teacher through the lens of contemporary journalism and literature. This dissertation proves, that teachers of elementary schools formed a separate social integrity, combined with a common professional identity; they played significant role in the formation of the modern society.

Key words: elementary school teacher, elementary school, elementary education, Galicia, modernization.

Підписано до друку 20. 12. 2017 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.

Умовн. друк. арк. 0,9.

Шрифт: Times New Roman

Наклад 100 прим. Зам. № 59